

2017, No 3–4, 223–232

ИЛИНА ЛУЛЕЙСКА

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

✉ ilinaluleyska@gmail.com

**ЕДИН НЕИЗСЛЕДВАН ПИСМЕН ИЗВОР
ОТ КРАЯ НА XIX ВЕК****Принос към описанието на значенията на думи,
назоваващи дрехи**Анотация:

Тази статия разглежда един почти неизследван извор за историята на българската култура и език – свод от ръкописни документи от края на XIX в., пазен в Научния архив на БАН. Тези документи предоставят сведения за домашното производство на дрехи, за тъкани и украса, за долни и връхни дрехи, аксесоари и бижута, за цените на дрехите и времето, нужно за произвеждането им. Посочват се примери от описанието на облеклото в Самоковско, Софийско и Старозагорско, за да се покаже пъстрата картина на дрехите на различни социални, възрастови, религиозни и етнографски групи в следосвобожденска България.

Ключови думи:

облекло, Самоковско, Софийско, Старозагорско, специфични лексеми, мъжки костюм, женски костюм

В Научния архив на БАН се пази един неизследван досега свод от документи от 1888 г. Става дума за административни доклади с обем от 1077 ръкописни страници, които дават подробни сведения за дрехите на различни групи от населението в България след Освобождението, за местното производство и за вноса, за начина на обличане, за обичаите и всекидневието на българите по това време, за цените. Докладите, наречени „рапорти“, са съставени от местната администрация по заръка на министъра на вътрешните работи по време на управлението на Стефан Стамболов¹.

Документите са написани с различни и невинаги лесни за разчитане почерци. Различни са и названията на отделни части от дрехата и аксесоарите в отделните региони – 23 окръжия с множество околии. Най-вероятно описващите са използвали въпросник, който не е запазен

¹ Разработката е по проект „Местно производство, облекло и езиково богатство (Принос към историческата лингвистика и антропологията на облеклото)“, финансиран под номер ДН 10/12 – 2016 г. от Фонд „Научни изследвания“. Информация за проекта: <http://vestiarium-bg.eu>

днес. Представени са разликите в костюма на мъжете и ергените, на момите и омъжените жени, на по-младите и по-старите, в дрехите за празник и делник. Езикът в тези административни „рапорти“ е пъстър: етикетни клишета и русизми съжителстват с регионална лексика, османизми, романизми, гърцизми, балканизми. Този свод от документи е ценно свидетелство и за състоянието на изграждащия се български книжовен език, но също така и за историческия ни речник. Голяма част от лексемите, означаващи дрехи и аксесоари, присъстват в българските речници, но въпросният свод от документи дава нова информация за формите, употребите, синонимите, значенията им – така, както ги обясняват носителите на езика тогава.

В тази статия ще посоча няколко примера от описанието на облеклото в Самоковско, Софийско и Старозагорско, за да илюстрирам ценността на свода от документи за това, как носителите на езика обясняват техните значения и кои думи сочат като синоними, близки по значение, назоваващи тип спрямо вид и под. Обект на разглеждане е не значението, което днес учените биха извлекли от контекста, а значението, което знаят и представят описващите облеклото в даден регион. Вероятно в повечето случаи описващите са били местни хора, но не е изключено понякога да са били от други региони и на място да са разучили типове дрехи, платове и аксесоарите и техните названия. На тези описания може да се гледа като на свидетелства, ценни не само за историческата лексикография, но и за историята на всекидневната култура, езиковата компетентност и менталността.

Сравних наличния извор с материал със следните речници: „Български етимологичен речник“ (БЕР 1–8) [1], „Български тълковен речник с оглед към народните говори“ (БТР 1951) [3], „Български тълковен речник“ (БТР 1963) [4], „Речник на българския език“ (Геров 1–5) [9], „Речник на българския език“ (РБЕ 1–15) [1], „Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX в.“ (ПРОДД 1974) [12], „Речник на чуждите думи в българския език“ (РЧДБЕ 1982) [14] и др. В следващите редове ще посоча доколко речниковата информация съвпада или се различава от информацията за формите и значенията на думи, означаващи облекло в обсъждания свод от архивни материали.

В документите от Софийско присъства лексемата *зуница* – при описание на женското облекло. Вероятно поради регионалния ѝ характер тази форма на заемката (от гр. *zouvítσα* според ПРОДД 1974: 162) [12] не е включена в някои речници, напр. БТР 1963 [4], РЧДБЕ 1982 [14] и др. В други тя е представена съвсем накратко със значенията ‘зона’ и ‘пояс’ (Геров 2: 165 [9]; РБЕ [11]²), както и ‘небесна дъга’ (ПРОДД 1974: 162) [12]. Описанието в „рапорта“ от Софийско е значително

² Ползвала съм електронен източник: <http://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/%D0%B7%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%86%D0%B0/>, достъп 5.10.2017 г. При цитирането от него използвам съкращението РБЕ, като навсякъде достъпът е на 5 или 6.10.2017 г.

по-подробно: „Зуница (тканица пояс) от вълна ся опасва върху поясът и е нашарена с разни шарки т.е. бои“³ (а.е. 430, л. 96)⁴. Става ясно как се използва – това е пъстра лента, подобна на дъга, която се слага върху пояса, а не го замества. В описанието има и информация как се прави: може да е домашна направа, може да се купи.

В този пример личи още една особеност на разглеждания извор: обясненията в скоби : „зуница (тканица, пояс)“⁵. За *тканица* БТР 1963: 912 [4] дава като второ значение обяснение, подобно, но и по-подробно от това в изследвания корпус, а именно „обл. 1. Вълнен женски пояс; 2. Пъстра вълнена лента, към 2 пръста широка и 4–5 метра дълга, за опасване над женски пояс.“ В другите използвани тук речници значението е ‘шарен пояс’, обичайно женски⁵, което не предава точно характера на този аксесоар.

В „рапорта“ на този администратор често има такива обяснения в скоби за думи, които той смята за локални или по-стари. Тези обяснения са свидетелство за разбиранията на пишещия, за отношението му към езика – кои думи според него се нуждаят от допълнително пояснение и до коя дума / концепт / реалия е най-близък обясняваният от него предмет, или коя дума той смята за регионална и остаряла, коя смята, че назовава по-общо понятие, по-съвременно или общобългарско.

Показателен пример за употребата на дума, назоваваща родово понятие, на форма, смятана за по-широко разпространена, и за ново западноевропейско влияние е синонимният ред: *капа / калпак – гугла – шапка – цилиндър* в разглежданите тук материали. Описващият Самоковско употребява думата *капа* с пояснението в скоби „(калпак или гугла)“ (а.е. 430, л. 56), в описанието на Софийско срещаме „капа (шапка)“ (а.е. 430, л. 86) или само употреба на думата *шапка* (а.е. 430, л. 116). Думата *капа* се пояснява с думата *калпак*, а също и с думата *шапка* в речника на Н. Геров: „шапка, калпак“ (Геров 1897: 347 [9]; РБЕ [11]). Тя липсва в РРОДД 1984 [12], а в другите речници намираме следните пояснения: *Разг. шапка* (РЧДБЕ 1982: 372) [14]; *Прост. Шапка* (БТР 1973: 336 [5], БТР 1994: 343) [6]; в БТР се дава и произход: от къснолат. *sarra* (ит. *sarra*) като в български език означава 1. Шапка, калпак; 2. *Прен. Прост. Обл.*, човек (БТР 1951: 999) [3]. Според БЕР (1976: 213) [1] думата влиза в български чрез нгр. *ка(п)па*, сргр. *капта*, а то от къснолат. *sarra* ‘горна дреха с качулка, шапка’. Думата *калпак* е широко представена в речниците на българския език, като повечето уточняват какъв вид шапка е *калпакът*: същ. име м.р. ед.ч. Капа, гугла, шапка, барла (Геров 2: 340) [9]; шапка от кожа с косяма навън (РСБКЕ 1: 577) [13]; шапка от нестригана кожа;

³ Тук и нагатак цитираните извадки се предават в оригиналния правописен вид, като са премахнати само краесловните ерове.

⁴ Така се посочва конкретното място на описанието в изследвания свод.

⁵ Срв. „тъкан шарен вълнен пояс, широк два-три пръста като коланите“ (Геров 5: 338) [9]; „диал. пъстръ тъкан женски пояс“ (РРОДД 1974: 506) [12].

гугла (БТР: 314); 1. Висока кожена шапка с козината навън, обикн. мъжка (като първо значение в РБЕ [11]).

В описанието на облеклото в Софийско в разглеждания свод от документи виждаме обяснение на *гугла* с думата *шапка* в скоби: „гугла (шапка)“, което е обичайно и до днес. Пишещият за Старозагорско е с ясната представа до кого ще адресира „рапорта“ си в София и сравнява *калпаците* с *цилиндри*: „Калпацитѣ им биват от черна кожа, обикновено доста голѣми, и, турени на главата, приличат на цилиндри, до като не сж омачкани“ (а.е. 430, л. 25а) или „На главата си носят калпаци от кожа, които имат вид на цилиндр“ (а.е. 430, л. 27б). Цилиндърът⁶ е сравнително нова реалия за България, но явно тя присъства в речника на описващия и той я смята за подходяща за адресата на доклада си.

Ето още няколко примера от описанието на връхни дрехи от мъжкия и женския костюм в Новоселско⁷, за които са характерни обясненията в скоби. Тук, както и във всички други описания, ясно се разграничава женското облекло от мъжкото. В един случай описващият Новоселско обяснява женска връхна дреха чрез название на мъжка дреха, а именно: „контош (женско менте)“ (а.е. 430, л. 14а). Думата *контош* е добре известна от речниците на българския език със значение на връхна къса до кръста дреха, срв. значенията: *Диал.* къса до пояса връхна дреха; салтамарка (Геров 1897: 394 [9]; РЧДБЕ 1982: 434) [14]; *Остар.* къса до пояса връхна дреха; салтамарка (БТР: 357, РСБКЕ 2: 635) [13]; къса до пояса дреха (ПРОДД 1974: 214) [12]; къса до пояса връхна дреха, която се е носила в миналото; салтамарка (РБЕ [11]). Произходът ѝ е чрез тур. *kontoş* от перс. *kontos* 'къс, кратък' (БЕР 2: 599). Никъде обаче в цитираните речници не се казва, че това е предимно женска дреха (Велева, Лепавцова 1988: 23) [8]. За описващия новоселските дрехи това е женска връхна дреха, която се носи над сукмана, отворена отпред, затова е сравнена с мъжкото *менте*, но не е къса: „дълго колкото сукманат приготвен от черно бало мѣстно ржкодѣлие и обточен с черни мѣстни върви, служи за обличанье над сукманѣт и се отличава от послѣдния в това, че е прѣрѣзан от прѣд, когато сукмана пѣк не е прѣрѣзан, а се облича прѣз глава. Контоша може да се купи за 10–12 лева“ (а.е. 430, л. 14а).

Описващият новоселските дрехи използва думата *менте* в частта за мъжкия костюм на белодрешковците: „Синьо а по нѣкога и бѣло вълнено менте не по кѣсо от поясѣт, обточено с черни и алени вълнени от мѣстно произвѣдение и ржкодѣлие върви с кѣси до лактя ржкави служи за обличанье въз ризата и може да се купи за около 6–7 лева“

⁶ Думата липсва у Геров и ПРОДД [12]; а РЧДБЕ (1982: 982) [14] дава произхода: рус. цилиндр, нем. Zylinder, фр. cylindre, лат. cylindrus от гр. κύλινδρος по κύλινδω 'търкалям се'; в РБЕ трето значение е 'официална висока твърда мъжка шапка с малка периферия и плоско дъно'.

⁷ Изведените примери са от Новоселска околия, която в „рапорта“ е част от описанието на облеклото в Софийското окръжие.

(а.е. 430, л. 126). Подобно описание намираме в речниците, но не е указано, че е мъжка дреха, нито пък се описва украсата му, например: Горна дреха без ръкави; вид одежди без ръкави (Геров 1899: 59) [9]; диал. Къса горна дреха без ръкави (ПРОДД 1974: 255) [12]; Къса горна дреха без ръкави (БТР 1963: 402) [4]. Най-пълно е описанието в РБЕ [11], от което става ясно, че дрехата може да е с ръкави, или да е с ръкави до лактите; в него думата е отбелязана като диалектна с две значения: 1. Вид къса горна мъжка дреха от бял, син или черен шаяк обикн. с ръкави до лактите, понякога и без ръкави; долактеник, долактанка, долактица; 2. Вид покривало, було (РБЕ [11]). Според БЕР (1986: 738) е заемка чрез унг. *mente* със същото значение, което вероятно е от нем. *Mantel* 'палто'. Описващият Софийско се затруднява да даде синоним или друга близка лексема до заемката, не отбелязва дали е къса или дълга, дали има ръкави, или не, но описва украсата ѝ като на връхна дреха: „Менте (горня-дрѣха) ся носи всякогаш на студено и дъждовито врѣме за покривание долнитѣ дрѣхи и е направено от домашно вълнено почернено с черна боя бало обшиено с червени и сини гайтанци и нашарено с разни конци струва 25 лева“ (а.е. 430, л.86-9а).

В „рапорта“ за облеклото в Софийско е засвидетелстван и друг пример, при който описващият се затруднява при обяснението на специфичната лексема / реалия: *япанджак* – в скоби поставя само „горна дреха“ (а.е. 430, л. 8а-8б). Османизмът *япанджак* (от тур. *yapıncak* според ПРОДД 1974: 589 [12] и РЧДБЕ 1982: 1010 [14]) не е широко представен в речниците. Например липсва в речника на Н. Геров, а в другите четири е представен само със значението 'ямурлук' (БТР 1963: 1020 [4], ПРОДД 1974: 589 [12], РЧДБЕ 1982: 1010 [14], РБЕ [11]), дума, която се смята за по-широко разпространена в български език на XX в. В разглеждания тук ръкописен свод се дава по-подробна информация за предназначението на тази дреха, част от мъжкия костюм в Софийско: „Япанджак (горня дрѣха) която се носи от мъжѣтѣ всякогаш зимно и лѣтно врѣме в случаи на дъжд, е направен отъ домашно вълнено бало, изработено от мѣстен занаятчия и костува 18–20 лева“ (а.е. 430, 8а).

Невинаги описващите поставят обясненията на местните или специфични форми в скоби. Например за Новоселско пишещият вмъква сравнението с познато родово или старо название в описанието на термина за облекло, което понякога е доста подробно. Подобна особеност се наблюдава при въвеждането на *дорамче*, *долатанка*, *късаче* и *джубе*. Най-напред в текста е въведено обяснението на *дорамчето*, като то е описано подробно по форма, дължина, материя, украса: „Дорамчето е дрѣха, която се приготвува от вълнен плат, който бива всѣкога тъмно-син, дължината му е толкова, колкото да покрива коритото; то нѣма никакви рѣкави и на долний си край се остава всѣкога да бѣде по широк от колкото в горнята част. Наред по крайнитѣ рѣбови и по тия дѣто сѣ шити платната едно за друго биват украсени с разни ивици

от червен и бъл гайтан, а на прѣдгрѣдната има и шарки памучни бѣли тантели исплетени у дома, зашити. Назначението му е да се носи над ризата (кошулята) стойн. 8 л.“ (а.е. 430, л. 17а–17б). Интересно е, че негова отличителна черта е тъмносиният плат, но не е указано, че е без ръкави, което е основна особеност, сочена от речниците, срв. Дорамчя, *ср.р.* 1. Късо кожухче до пояса без ръкави като елек; 2. Дорамка (Геров 1895: 349) [9]; дорамче, *Диал.* 1. Вид късо кожухче без ръкави; 2. Дорамник, дорамка (РБЕ [11]); дорамка 1. Абена къса горна дреха; 2. Вид късо кожухче без ръкави, що стига до пояса (БТР 1951: 579) [3]; дорамка и дорамниче, *Обл.* Вълнена горна дреха без ръкави (БТР 1963: 155) [4]; липсва в РРОДД 1974 [12]. В БЕР (1968: 413) само ‘вид дреха’ – производно от *рамо*. Описанието от Новоселско подчертава, че е вълнена дреха, а не кожухче, т.е. най-близко е до БТР 1963 [4]. Вероятно това е регионална особеност, а липсата на указание, че е без ръкави, може да се основава на ялната вътрешна форма на думата. В това описание е важна информацията, че се носи над ризата.

Описващият дрехите в Новоселско включва думата *дорамче* и при обяснението си на *джубе*: „Джубето се приготвуват от бѣло домашно вълнено бало, което само по всичкитѣ крайни рѣбове е обшито с два-три реда черен гайтан. Джубето нѣма никакви рѣжави и по формата си прилича на дорамчето, само че е по дълго, стойността му е до 20 л.“ (а.е. 430, л. 20а). Тук ясно е посочен общият белег между джубето и дорамчето – и двете дрехи са без ръкави, но джубето е по-дълго. Османизмът *джубе* е добре представен в речниците – произхожда от тур. *subbe*, което е от араб. *al-ğubbah*, *al-ğobbah* ‘вид памучна долна дреха’ (БЕР 1966: 369) [1]; речниците дават следните значения: ‘горна дреха, огрътч; кафтан’ (Геров 1: 289) [9]; ‘дълга горна дреха от сукно, обикновено подплатена с кожа’ (РРОДД 1974: 105) [12]; ‘Диал. 1. Горна дебела зимна дреха; 2. Кожух; 3. Прен. Горна дреха на духовник’ (РЧДБЕ 1982: 243) [14]; ‘старинна женска или мъжка връхна вълнена дреха в тъмен цвят, обикн. подплатена с агнешки кожи и с голяма яка от кожа или от дебел вълнен копринен плат’ (РБЕ [11]). За разлика от РБЕ [11] в описанието на дрехите в Новоселско се казва, че то е бяло – това вероятно е регионална особеност (става дума за костюма на белодрешковците) и че материята е домашно производство. В нито един речник не е отбелязано, че то е без ръкави и че се украсява с гайтани.

Чрез сравнение с *дорамче* се обяснява от описващията новоселската носия още една дреха: *долатаника*: „Долатаника е дрѣха, която по формата платѣт, цвѣтѣт, направата и краскитѣ е сѣщо, както дорамчето с тая само разлика, че има малки колкото една педа дълги рѣжави и дължината му е малко по просторна от тая на дорамчето. Назначението на долатаника е да се носи под дорамчето. Стойност до 10 лева“ (а.е. 430, л. 17б). Става ясно, че в Новоселско (Искърска околия) в края на XIX в. се носи и „долатаника“, и „дорамче“. Вижда се, че описващият ясно представя раз-

ликите между двете: наличие / липса на ръкави и в дължината. Служи си с контраст, за да опише особеностите на двете връхни дрехи. Речниците на българския език засвидетелстват различни форми на думата, производна от *лакът*, понякога с диалектна дисимиляция *кт>хт* (БЕР 1: 409), а именно: *дулахтанка* ‘аба до под кръста от бял, дебел, добре затепан шаяк, с ръкави къси до лактите и възтесни’ (Геров 1: 327) [9]; *долахтеник*, *м.р. Диал.* ‘Мъжка горна дреха с ръкави до лактите’ (ПРОДД: 110) [12]; *долактеник*, *м.р. нар.* ‘горна дреха с ръкави до лактите’ (РСБКЕ: 272) [13]; *долактенка*, обл. ‘Горна вълнена дреха с ръкави до лактите’ (БТР: 163); Диал. ‘Долактанка, долактеник, долактанец, долактица, долакътник’ (РБЕ [11]). Това, което не научаваме от речниците, е, че в Новоселско долактанката се е носела под дорамчето и че е богато украсена.

Думата *дорамче* се използва и при обяснението на *късаче* в описанието на мъжкия костюм в Искърско: „Късачето е дрѣха, която прилича на дорамчето на мъжетѣ от първий костюм, само че то е бѣло, приготвува се отъ бѣл вълнен домашен плат в краищата на рѣбоветѣ има по един ясно-син ширит и нищо повече. Нѣма никакви рѣкави. Назначението му да се носи над ризата стойността му е 7–8 лева“ (а.е. 430, л. 19а). Подобна е информацията и в речниците – Геров и БТР 1951[3] също сравняват с дорамче: *късаче*: 1. Къса горна абена дреха; късак, дорамка, дорамче, кусак, контош; полушуба; 2. Горна женска дреха с къси възвити ръкави; късак, клашеник, клашник, сглобница (Геров 2: 446) [9]; 1. Къса абена горна дреха, дорамче; контош; 2. Горна дреха с къси ръкави или без ръкави (БТР 1951: 1122) [3]; *Обл.* горна вълнена дреха докъм коленете (БТР 1963: 360) [4]; *Диал.* 1. Къса горна дреха; късаче; 2. Нисък човек (ПРОДД 1974: 228) [12]; Диал. Умал. от късак (РБЕ [11]). В БЕР (1986: 227–228) [2] под къс², от праслав. *kašь.

Става ясно, че за описващия Новоселско най-известната и най-честата връхна дреха е *дорамчето*, която той първо въвежда и с която сравнява другите три връхни дрехи, като отбелязва и разликите. В този регион и четирите връхни дрехи са се изработвали от вълнен плат, за разлика от информацията в речниците не се споменават кожи. Описващият дава информация за цветовете и украсата им в този период и регион – нещо, което не откриваме в речниците. Важна е информацията за стойността им. Нова информация в сравнение с речниците е, че долактанката може да се носи едновременно с дорамчето. Най-ценното в разглеждания извор е, че той дава сведения за конкретно място и за конкретно време, докато целта на речниковите описания е друга.

Описанието на *забун*⁸ в „рапорта“ от Новоселско дава подробна информация за тази женска дреха: „дрѣха, която се носи върху ризата и която по формата си е цѣла дълга антерия до петитѣ, само че е без рѣкави. Приготвува се от бѣла но аладжа и пр. купечки платове. Нѣма никакви по нея

⁸ Задължителен елемент от горното женско облекло (Велева, Лепавцова 1988: 11).

шарки, освѣн нѣколко сърмени гайтани по краищата и прѣдгърдията на забуна с извъртени и стои отворена от гдѣ ся вижда ризата. Струва до 16 лева. Нѣкои вмѣсто забуня носят приготвени от черн домашен шаяк сукмани, които по формата си сж сжщи както забуна, струва до 15 лева“ (а.е. 430, л. 21а). Думата, която е османизъм (чрез тур. *zibin* от араб. *zabūn* (БЕР 1: 571) присъства в лексикографските справочници така: ‘един вид дреха’ (Геров 1: 40) [9] – много общо, никакви специфични черти; *Обл.* ‘Къса горна дреха, обикновено без ръкави’ (БТР: 210); липсва в РЧДБЕ; *Диал.* ‘Къса дреха, обикновено без ръкави’ (ПРОДД: 139); ‘вид народна горна селска дреха’ (РСБКЕ 1: 356) [13]; ‘вид горна, вълнена селска дреха, дълга до под кръста, със или без ръкави, която се носи върху ризата’ (РБЕ [11]). Както се вижда, единственото по-специфично и ясно обяснение има в РБЕ [11], но то се различава от описанието в разглеждания рапорт за Новоселско, в който става ясно, че това е женска дреха. Според този рапорт за Новоселско тя е доста по-дълга с деколте, за да се вижда ризата. Приготвя се от бял купен памучен плат и има, макар и скромна, украса. Прилича на сукмана, който обаче е черен в този край и се шие от домашно тъкан вълнен плат. Не става ясно кои носят сукман и кои забун, дали е въпрос на възраст или мода.

Документите от 1888 г. са ценни и с това, че в тях са представени редица думи, назоваващи украса по дрехите. Често това са преносни значения на думи, като в повечето случаи са регионални названия и не са представени широко в лексикографската литература. Споменават се словосъчетания, които изглеждат обичайни, но в конкретния диалект са добили терминологична употреба, като „шияна яка“: „конопна кошуля с памучни ржкави с малко шар от вълнени и памучни конци наречен Шияна яка“ (а.е. 430, 5а); или „с шар на края на ржкавитѣ от вълнени памучни симени конци, називающи се На ржцѣ висно. Така е наречен по причина, че испърво сж го шили на гергев, послѣ изнамѣрили да го шият на ржцѣ без гергев“ (а.е. 430, л.6а). Тук пишещият прави опит да обясни названието, чрез което представя начина на производство.

Ето други откъси от текстове, съдържащи различни названия на украси: „на гърдитѣ има шарба най напрѣд от чер и червен гайтан послѣ от бѣли памучни конци, която шарба се нарича Бѣло – шавано. По тѣз шарба аленѣ тегел послѣ симен жълт и по него от вълнени конци, който се казва Кукуляци по тѣзи шарби симен жълт тигел с алена чаха по него с шар от вълнени конци, називающ се рѣснати кукуляци послѣ шарен тигел от вълнени черни и жълти конци, слѣд него шар от модра (синя) вълна називающ се Модрошаван подир смлен жълт ширит и по него от вълнени конци називающ се Теведзии, подир това тигел моров от вълнени конци тигел отъ бѣли памучни“ (а.е. 430, л. 5б); „с шарба от памучни конци на пазвитѣ, називающи се Мушабак“ (а.е. 430, л. 7а), „до ошвицитѣ има шар от памучни бѣли, червени, синьи и черни конци което се нарича Мушабък“ (пак там); „най на край шарба от бѣли вълнени конци, която се казва Клашови“ (пак там).

Вероятно *кукуляци*, *теведзии* и *клашови* са специфични регионални, остарели и редки названия и затова не се откриват в по-горе посочените речници. Заемката *мушабак* (от тур. *muşabak* бродерия с кръстат бод, което е от араб. *şabaka* ‘бъркам, замотавам; вплитам, преплитам’ според БЕР 1995: 363–364) липсва в РБЕ [11], БТР 1963 [4], РЧДБЕ 1982 [14], РРОДД 1974 [12], но е описана от Н. Геров така: ‘везана тесма платно, пришита на пазухите на мъжки ризи’ (Геров 3: 94) [9]. В разглеждания ръкописен свод от описанието на Самоковско и по-точно на определения от описващия като „Искровски костюм“ мушабакът е част от украсата и на мъжкото, и на женското облекло.

В текстовете от ръкописния свод а.е. 430 се обръща внимание на необходимото „допълнение на вчесването и забраждането при всички типове женски носии“, а именно – косичникът / косатникът (Вакарелски 1977: 210) [7]. Тази лексема липсва в РРОДД 1974 [12], а в БТР (1951: 1073–1074) значението е най-общо *вид момински накит*, без да се обяснява какъв е точно. В речника на Найден Геров и РБЕ [11] е по-изчерпателно обяснено: ‘женски накит: плетеници, редици, сплетени от вълна, с нашити по тях сребърни, обикновено стари пари, мъниста и др., които се окачат на косата и по гърба се спускат надолу’ (Геров 2: 401) [9]. За разлика от него в речника, който Е. Банчева предлага към изследването си (Банчева 2010: 142) [1], косичникът се обяснява като „плитка или плитки от естествени човешки коси, които се прибавят към женската прическа“. През 1888 г. описващият Софийско дава значение, близко до това у Н. Геров: „Косичняк от канапно платно нанизан с разни цали (пари) служи за закачване на дирѣ на главата“ (а.е. 430, л. 9а).

И ако косатникът е сравнително по-добре обяснен аксесоар в речниците, в описанието на облеклото в Новоселско се сблъскваме с друго название, което липсва в речниците. В Новоселско главите на девойките и младите жени се накичват с *мъртвици*. Тази рядка лексема е представена със съвсем различно значение в речника на Н. Геров (3: 89) [9], РРОДД (1974: 270) и РБЕ [11]: ‘усойно място’, а в БТР 1963 [4] липсва. Според БЕР (1995: 422–423) произходът ѝ е от праслав. **mьrtvicā*, произв. от **mьrtvъ* (‘мъртъв, нежив’). Значението на думата като вид накит за главата присъства в разглеждания тук „рапорт“: „(коси отъ жени, на които падат коситѣ и от послѣ събрани) наплетени добрѣ по на нѣколко искусно скачени една о друга плетенки съединени към естественитѣ им коси и спуснати на долѣ дору под поясѣт, тѣжки от 200 до 300 драма, служат за украшение на носителката и прѣдставляват окичен изгледъ на заднята ѣ страна. Такива коси събират сами жинитѣ и купуват една от друга по за 2 до 3 лева“ (а.е. 430, л. 14б). В този случай е ясно, че става дума за човешки косми, а не за коноп или вълна.

Тук представих много малка част от примерите от един ръкописен свод, чието подробно проучване предстои. Описанията включват лек-

сикални единици от различен произход и регистри: както диалектни форми, така и книжовна лексика от различен произход. Документите са изключително ценен извор, тъй като дават сведения за домашното производство на дрехи, аксесоари и бижута, за традициите и иновациите в облеклото на различни социални слоеве, за формирането на книжовната норма, за представата за норма, но и за нещо друго – за способността / неспособността на описващите да предадат важните черти на дадена дреха, които я отличават от останалите, да обяснят какво представлява дадена дреха. Разбира се, тези описания са принос към историческия и диалектния речник на българския език, защото предават форми и значения, които отсъстват в наличните речници на българския език, използващи главно книжовни материали от XX в.

Литература

- [1] Банчева 2010: Банчева, Ел. *Българската народна носия*. София, „Борина“, 2010.
- [2] БЕР 1971–2017: *Български етимологичен речник*. Том 1–8. София, БАН, 1971–2017.
- [3] БТР 1951: *Български тълковен речник с оглед към народните говори*. Том 1 (А–К). Съст. Ст. Младенов. София, Държавно печатно предприятие „Дечо Стефанов“, 1951.
- [4] БТР 1963: *Български тълковен речник*. Съст.: Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. Второ издание. София, „Наука и изкуство“, 1963.
- [5] БТР 1973: *Български тълковен речник*. Съст.: Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров. Трето издание. София, „Наука и изкуство“, 1973.
- [6] БТР 1994: *Български тълковен речник*. Четвърто издание, допълнено и преработено от Д. Попов. София, „Наука и изкуство“, 1994.
- [7] Вакарелски 1977: Вакарелски, Хр. *Етнография на България*. Второ издание. София, „Наука и изкуство“, 1977.
- [8] Велева, Лепавцова 1988: Велева, М., Е. Лепавцова. *Български народни носии в Южна България през XIX и първата половина на XX век*. Том IV. София, БАН, 1988.
- [9] Геров 1–5: Геров, Н. *Речник на българския език*. Том 1–6. София, „Български писател“, 1975–1978.
- [10] ЕПР 1941: *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. Съст. Ст. Младенов. София, Книгоиздателство „Христо Г. Данов“, 1941.
- [11] РБЕ: *Речник на българския език*. Том 1–15. София, БАН, 2001–2015, <http://ibl.bas.bg/rbe/>
- [12] РРОДД 1974: *Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век*. Съст.: Ст. Илчев, А. Иванова, А. Димова, М. Павлова. София, БАН, 1974.
- [13] РСБКЕ 1951–1959: *Речник на съвременния български книжовен език*. Том 1–3. Гл. ред. Стоян Романски. София, БАН, 1951–1959.
- [14] РЧДБЕ 1982: *Речник на чуждите думи в българския език*. Съст.: М. Филипова-Байрова, С. Бояджиев, Ел. Машалова, К. Костов, Отг. ред. Ст. Илчев. София, БАН, 1982.